

жилося хutorянам. На весь хутір тільки у Павла Оксенюка були жорна, олійниця та ножна ступа, в яких по черзі мололи зерно, били олію, товкли просо.

Прихід «других советів» приніс на хутір колективізацію та примусове відселення. Остання хата тут була знесена в 1980 році. У ній жила вдовиця Ганна Фурсяк, 1909 р.н. З відселенням Ганни населений пункт Залісся перестав існувати, розділивши долю багатьох хutorів.

Роман РАДОВИЧ

Системи опалення традиційного житла на півдні Середнього Полісся

(За експедиційними матеріалами з Березнівського р-ну Рівненської обл.)

При дослідженні традиційного житла, серед низки типологічних ознак, етнологічно насамперед виділяють горизонтальне планування і систему опалення. На їхню думку вивчення саме цих параметрів дає «найбільшу можливість простежити формування і розвиток типів традиційного селянського житла [...] починаючи з найдавніших будівель, відомих за археологічними матеріалами» [18, с. 230]. Система опалення традиційного житла включає опалювальні пристрої (відкрите вогнище, піч, грубка, кухонна плита тощо) та пристосування для відведення диму (димозбірники, димоволоки, димарі та ін.).

Важливою типологічною рисою традиційного українського (як і усього східнослов'янського [8, с. 252]) житлобудівництва є використання варистої печі як основного опалювального пристрою [14, с. 119; 19, с. 125]. Конструкція варистої печі дозволяє поєднувати під час її експлуатації дві надзвичайно важливі для життєзабезпечення людини функції: опалення житлового приміщення і приготування їжі шляхом термічної обробки (печіння, варіння, смаження, сушіння тощо) [19, с. 125]. Водночас піч виконувала й інші (додаткові) функції: вона частково освітлювала приміщення, слугувала місцем для снання, відпочинку (верхня чернь, припічок), тут лікували хворих, сушили зерно, дрова, лучиво, лікарські трави тощо, під піччю у зимовий період утримували домашню птицю.

На усьому просторі Полісся, як і скрізь в Україні [9, с. 104], піч розташовували біля входу, в куті, між тильною і сінешньою стінами хати. Пічний отвір повертали у бік довгої фасадної стіни. Такий варіант розташування печі відноситься до загальноукраїнського (він є панівним на всьому її просторі: від Північного Дінця до західних схилів Карпат) [8, с. 224]. Поширений він також на всій території Білорусі, а також у західних областях Росії (Смоленській, Великолузькій, Псковській і південно-західних частинах Новгородської і Ленінградської областей) [8, с. 224]. За даними археології таке розташування печі у східнослов'янському будівництві лісостепової зони набуло поширення починаючи з X ст., а в XII-XIII ст. цей варіант став тут переважаючим [15, с. 139–140]¹.

Давні поліські печі відзначались значними розмірами. Відповідно до джерельних матеріалів у кін. XIX – на поч. XX ст. вони займали $\frac{1}{4}$ – $\frac{1}{6}$ частину житло-

1. До X ст. у східнослов'янському будівництві переважали житла, у яких піч розташовували у задньому від входу куті з устям повернутим до дверей [15, с. 139].

вого приміщення². Це ж підтверджує також інформація з Березнівщини: «П'єч займала четверту частину хати» (с. Поліське). Топочна камера — основна робоча частина традиційної варистої печі («барабан») розташовувалась на піднятій над долівкою чотирикутній платформі — опічці («опічок»). На теренах Полісся цю платформу робили дерев'яною чи монолітною. Опіччя завершувалось вибитим з глини (чи спорудженим з інших матеріалів) «черінем» — головною робочою поверхнею печі. Перед пічним отвором влаштовували припічок, а збоку від склепіння — запічок. У поліських печачах припічок («припічок») у конструктивному сенсі завжди становив єдине ціле із «черінем». До речі, це явище притаманне для дерев'яних опічків лісової зони східнослов'янського масиву вже XII-XIII ст. [15, с. 140]. При опаленні «по-білому» (чи напівкурному) над устям печі зводили комин-димозбирник, обладнаний стіновим або стелевим каналом-димоволоком. На припічку, ближче порогової стіни, робили заглиблення для вигрібання жару і попелу. Найдавнішим його варіантом була вибрана у припічку півкругла ямка [15, с. 133-134]. Зчаста (ще у курних печачах³) при пороговій стіні в місці «ямки» на припічку влаштовували невеличку нішу («печурка»).

Зазвичай на теренах Полісся респонденти старших вікових груп дерев'яне опіччя вважають давнішим. Цієї ж думки дотримуються й сучасні вчені: давніші поліські печі влаштовували на обмазаному глиною настилі з кругляка або плах, який уклали на балки, покладені на закопані в долівку стояки або на дві масивні підвалини [10, с. 308; 20, с. 145]. У Березнівському р-ні печей на дерев'яних опічках («підпиччя») зафіксувати нам не вдалося. Згадки про давні печі, основою яких слугував дерев'яний настил, опертий на чотири вкопані у землю стовпці, фіксуємо в с. Білки. Проте, у зазначеному регіоні такі опічки переважали ще в сер. XIX ст., свідченням може бути опис (1854 р.) із сусіднього Костопільського р-ну (околиці с. Япоть): «Піч завжди біля дверей з правого боку, майже завжди з глини, піднята на аршин від землі на дерев'яних підставках; під піччю тримають домашню птицю, а взимку — малих поросят» [12, с. 307—308].

У пер. пол. XX ст. панівним типом тут було монолітне опіччя («фундамент», «основаніє печі»). Можна прустити, що таке опіччя проникло на Полісся під впливом печебудівництва південних лісостепових районів уже в др. пол. XIX ст. При спорудженні монолітного опіччя використовували різні матеріали: глину, випалену чи сиру цеглу, місцеві породи каміння тощо. Згадки про опічки повністю вибиті з глини маємо із с. Богущі. Проте в обстеженому регіоні його частіше споруджували іншим способом. Наприклад, у сс. Поляни, Балашівка спершу з каменя викладали дві зовнішні стінки, а внутрішню порожнину заповнювали глиною, яку «збивали» (у с. Князівка — порожнину «забивали землею»). У нижній частині монолітного опіччя теж влаштовували порожнисту нішу («кубуху») — «Взимку, як морози, тут сиділи кури; на весні тут держали квочку з курятами» (с. Поляни). Подібним чином споруджували опіччя й у с. Хотинь, проте внутрішню порожнину тут засипали

2. «Руска піч і лежанка з окремою топкою займають майже четверту частину хати» [13, с. 83]; «Піч займає майже четверту частину хати» [23, с. 240]; «...вариста піч [...] займала приблизно $\frac{1}{4}$ - $\frac{1}{5}$ частину всього житлового простору» [17, с. 125]; «Піч займає $\frac{1}{4}$ частину хати... Піч займає площу 4 м квадратні» [11, с. 283—284] та ін.

3. Така ніша присутня у курних печачах, замальованих у 1930-х рр. З. Дмоховським [29, с. 199 (Rys. 113), s. 200 (Rys. 114)].

«песком». У цьому ж с. Хотинь заповнення опічка могло бути дещо й іншим: два бортики завтовшки 30-40 см викладали з каменя на глині, а всередину засипали шарами камінь та пісок. Подібну технологію заповнення фіксуємо у сс. Вітківці, Тишиця, Михалин, Бистричі. Інколи з каменя на глині викладали увесь опічок (с. Сівки). У с. Маринин порожнину «фундамента» (між стінами і двома кам'яними бортиками) заповнювали глиною (пісок, не зважаючи на його високі теплоаккумуляційні показники, не давали, бо «песок миші вносять»). У деяких селах бортики мурували з сирі чи випаленої цегли (сс. Князівка, Сівки та ін.). Для «кубихи» споруджували спеціальну дерев'яну опалубку (її залишали стаціонарно). Вище дерев'яного настилу набивали глини і влаштовували «черинь». У с. Хотинь «черинь робили з каменя... глина (глей), камінь, [а зверху] замазували глиною». Подібно й у с. Сівки: «Черинь — з каменя, [який] заливали глеєм (на черинь камінь витесували, на стінки не витесували)». Використовували глину та камінь при влаштуванні череня й інших населених пунктах (сс. Балашівка, Маринин). У с. Поляни конструкція черені була складнішою: «давали зволожену глину, її збивали пращами, на верх набивали скло, біті горшки і знову вигладжували глиною». Дещо по іншому споруджували «фундамент» печі у с. Поліське: із «каменя-железняка» («руди», «железної руди») вимуровували чотири стовпчики, на які опирали дерев'яний настил, обмежений зверху двома бортиками, складеними з цієї ж «руди». Порожнину над настилом заповнювали сумішшю глини з «песком-щирцем» (білого кольору) — так робили «череня». Черинь була першим елементом печі, при спорудженні якого використовували сиру («сирець») (с. Білки) випалену цеглу (сс. Хотинь Князівка, Сівки). Лише в кін. 1940 — на початку 1950-х рр. для черені починають використовувати цеглу вогнетривку («кірпіч-жалізняк»): (с. Поліське).

Стосовно опіччя: не зважаючи на відмінну конструкцію, одним із важливих його показників була висота (від долівки хати до верхньої площини «череня» — основної робочої поверхні). Ця величина мала важливе значення під час обслуговування варистої печі у процесі її функціонування [19, с. 131]. Зазначений показник у поліських печах не був стабільним, а коливався в межах 0,6-1,0 м [20, с. 146]. Скажімо за твердженням етнофорів висота опіччя (до верху череня) сягала: 0,8-0,9 м (с. Князівка), 0,9 м (с. Поляни), 0,8-0,9-1,0 м (с. Маринин), приблизно 1,0 м (с. Поліське). Приблизно такі ж показники — аршин [12, с. 307-308], 1 м [11, с. 284] містять джерела сер. XIX — пер. пол. XX ст. Як показують дані дослідників [11, с. 284] та польові матеріали (сс. Яринівка, Хотинь, Поляни, Маринин, Балашівка), поліські «печкарі» визначали висоту опіччя традиційним антропометричним способом — за зростом господині («по росту баби», «по хазяйці», «по росту хазяйки»). Як встановив Р. Сілецький, висота опіччя, що створювала оптимальні умови для обслуговування печі, на думку етнофорів повинна була сягати хазяйці: «по поясу», «до пупа», «вишей пупа» [18, с. 233-234; 19, с. 131-132]. Недотримання цього неминуче створювало б певні незручності для господині: коли черинь піднятий занадто високо, треба було докладати зайвих зусиль при завантаженні та розвантаженні топочної камери; коли ж він занижений — низько схилитися перед устям [19, с. 132]. Наші польові матеріали співзвучні з висновками автора: «висоту до череня міряли по хазяйці, щоб зручно дрова класть... приблизно по пуп хо-

зайки, бо хозяйка сама главно коло печі» (с. Хотинь), «висоту від току до череня брали хозяйці по пояс, бо по пуп — то високо» (с. Поляни), «висота опіччя — яка хазяйка: міряли по пояс хазяйці, бо по пуп — зависоко» (с. Балашівка).

Процес спорудження топочної камери був доволі трудомістким і надзвичайно відповідальним, адже від дотримання усіх технологічних вимог, правильно вибраного матеріалу тощо залежали кулінарно-технологічні та теплотехнічні можливості цього опалювально-господарського пристрою. Як уже зазначалося, давні поліські печі мали доволі значні розміри. Топочну камеру споруджували після влаштування «череня». Перед майбутнім пічним отвором на опіччі залишали місце на припічок, а збоку — на запічок (в тому разі, коли останній не споруджувався окремо). З метою протипожежної безпеки, між склепінням, напільною і пороговою стінами житлової кімнати залишали деяку відстань, яку в процесі вбивання печі заповнювали глиною, піском та ін. Топочної камері надавали напівциліндричної форми. На Поліссі її ширина, як показують обміри, здебільшого коливалась у межах 0,8-1 м, висота — 0,35-0,5 м, довжина — 1-1,2 м (наприклад, топочна камера у печі в с. Поляни: ширина — 0,6-0,7 м; висота — 0,5 м; довжина — 0,8 м).

Топочну камеру давніше вибивали з глини (сс. Поліське, Бистричі). При цьому використовували різноманітні опалубки. Найпростіші, відповідно й найдавніші, спосіб спорудження «склепу» записано нами у с. Поліське: «Колись барабан робили... шукають оситовату (дуплаву. — *Р.Р.*) колоду, ставлять її на черень і оббивають навколо глиною; коли трохи висохне, колоду потрохи випалюють». Проте найчастіше опалубку влаштовували по іншому: на черень встановлювали 2-3 півободи, які обкладали «дранкою (досочки двадцятка)» (с. Поляни), вигинали три каблуки, їх кінці зв'язували, на це настеляли тонкі дощечки (с. Маринин).

У вказаному регіоні доволі давню традицію мала й інша конструкція печей. У свій час К. Мошинський зазначав, що хлібну піч у слов'ян вибивають з глини, спорядично — з каменю і глини, але: «... наприклад, на півдні Середнього Полісся зустрічаються печі, складені майже виключно з великих каменів, а глиною заліпліні лише шпари між каменями і їх поверхня вкрита тонким нерівним шаром глини» [30, s.538]. Подібний спосіб спорудження печей фіксуємо й на Березнівщині (сс. Поляни, Хотинь, Маринин). На черень встановлювали міцну дерев'яну опалубку напівциліндричної форми, залишаючи місце на припічок та відповідно дещо відступаючи від тильної і порогової стін. Потім по опалубці зі спеціально підібраних камінців викладали склепіння (камінці інколи клиноподібно затесували, в іншому разі їх розклинювали дрібними плиточками)⁴. По завершенні цієї роботи, з місцевих порід каменя на глиняно-піщаному розчині вимуровували два зовнішні бортики печі (тильну стінку склепу теж промуровували каменем). Внутрішню порожнину (між склепінням, кам'яними стінками та стінами хати) заповнювали піском⁵ (сс. Хотинь, Вітковичі, Михалин) або глеєм (с. Поляни). Пісок сипали шарами, поступово дещо притрамбовуючи. У с. Балашівка шари дрібного камін-

4. Варто зауважити, що подібний спосіб спорудження кам'яного склепіння на Прикарпатті, яке було викладене «з клиноподібних, вертикально притиснутих одна до одної, кам'яних плит, котрі утворювали своєрідне склепіння», фігурує в археологічних матеріалах VIII-X ст. (поселення Плісненсько) [24, с. 169].

5. Необхідно зазначити, що у тих випадках, коли для заповнення використовували пісок, його засипали лише до рівня верхньої частини склепу, далі йшла глина.

Піч у селянській оселі, с. Вітковичі

ня чергувались із глиною, а у с. Хотинь в порожнину накладали камені і засипали «песком або глиною». Траплялось, що з каменя на глині вимуровували усю піч (сс. Сівки, Маринин), «бо чим більше каменя — більше гріє» (с. Маринин). Верхню «черинь» вигладжували глиною, надаючи їй вигляд горизонтальної площини. Зауважимо, що при використанні для заповнення глини чи піску, під «верхню черинь» теж накладали шар каміння (с. Хотинь) чи «засипали щебйонку» (с. Балашівка), «щоб було тепло». На думку місцевого населення каміння підвищувало теплотехнічні властивості печі: «Печ [споруджували] з каменя, бо камінь як нагріється — сильно тепло» (с. Хотинь); «З каменя груба тепліша» (с. Балашівка); «[Піч з каменя], бо чим більше каменя — більше гріє» (с. Маринин).

До речі, подібної думки (що завдяки каменю «піч сильніше нагрівається і довше тримає тепло») дотримувались і росіяни [8, с. 260] та білоруси [16, с. 14]. Водночас, не будь-який камінь був придатний для цієї мети. Слідкували, щоб він «не був річковий, бо річковий — холодний і лопається, тому брали польовий камінь» (с. Хотинь). Такої ж думки дотримувались й у с. Бистричі: «Водяний камінь з річки на піч не шол, бо він буде стрілять (тріскатись. — Р. Р.)», тому тут вживали «боровий камінь», який збирали по полях. З «гранітного каменя» споруджували печі в с. Поляни. У с. Маринин на черинь і барабан вживали «сивий камінь з плиток» (плитки сивого каменя). Якщо в околицях якогось села не було придатного каміння його привозили з інших населених пунктів. Скажімо жителі с. Хотинь збирали «польовий камінь по полях» у сс. Яковичі та Балашівка. У будівництві печей у с. Поліське широко використовували «руду» («железну руду», «рудий камінь», «камінь-жалізняка»), яку «копали под лісом». Хоча в др. чв. XX ст. з-неї складали переважно опічки, як свідчать респонденти старшого віку — колись її застосовували й при влаштуванні череня та спорудженні печі [3]. Варто зауважити, що цей матеріал вживали у печебудівництві на теренах України вже у VIII-X ст. [24, с. 169].

У кін. XIX — пер. пол. XX ст. черинь, топочну камеру та зовнішні бортики частіше викладали з сирої чи випаленої цегли (зазначимо, що дуже часто опічка було кам'яним). Технологія спорудження печі із «цегли-сирого» чи «цегли-пальонки» у загальних рисах була такою ж як із каменя. При використанні сирівки, заповнення порожнини залишалось таким само як і при використанні каменя (дрібно каміння у перемішку з піском чи глиною тощо). Однак, потрібно зауважити, що навіть

при глиняному наповненні простір між «барабаном» і пороговою стіною часто засипали піском. Зазначимо, що сирівку передовсім використовували для влаштування череня і власне skleпу. Черень могли викладати із цегли-сирцю навіть при глинобитній конструкції самої печі. Щодо випаленої цегли, то ще в кін. XIX — на поч. XX ст. її при спорудженні печей на Поліссі використовували дуже рідко. Ширше випалену цеглу у печебудівництві почали застосовувати лише після Другої світової війни. Приблизно у цей час місцями починають вживати й вогнетривку цеглу («огнетривкий кірпіч», «огнеупорний кірпіч»). З неї передусім споруджують черень, рідше — ще й склеп (сс. Яринівка, Поліське).

При усті печі влаштовували «челюсті» — своєрідне обрамлення виходу печі (між припічком і внутрішньою частиною), тобто по зовнішньому краю skleпіння робили неширокий (6–10 см) бортик у формі дуги. Челюсті запобігали попаданню прямого вогню поза пічний отвір: «челюсті робили, щоб полум'я не вибігало» (с. Поляни). Щодо мінімальної висоти челюстей, то її визначали за найбільшим чавуном у господі: «челюсті... їх висота така, щоб заходив найбільший баняк» (с. Балашівка), «висота челюстей, щоб вліз найбільший горшок» (с. Поляни).

Щодо способів відведення диму, дослідники відзначають курне, напівкурне опалення, та опалення «по-білому». На теренах України процес ліквідації курної системи опалення пройшов швидше ніж в інших східнослов'янських народів. Зокрема, коли у сільському житлі росіян та білорусів [25, с. 177; 28, с. 62, 500] до середини, а іноді й до кінця XIX ст. превалювали курні хати без «витяжної труби» (у яких дим виходав з приміщення через прочинені двері або отвір у стіні), то в українських селах вже у XIX ст. побутували печі, «по своєму типу перехідні від безтрубною курної печі до білої печі з трубою» [26, с. 238]. Щоправда й в Україні процес ліквідації курної системи опалення відбувався досить нерівномірно, тому вищезитоване твердження є слушним для основної, перш за все південної [8, с. 254] (лісостепової. — *Р.Р.*) її частини. У північній частині (на Поліссі) та в Карпатах курна система опалення в сільському житлі затрималася значно довше, ніж на основній території України. На Поліссі найінтенсивніше витіснення курних жител проходило у XIX ст. (особливо після реформи 1861 р. [22, с.40; 27, с.389]). Проте, тут ще впродовж др. пол. XIX — поч. XX ст. співіснували житла із курною, напівкурною системою опалення [21, с. 496; 27, с. 389–390], а також хати опалювані «по-білому». Відповідно до наукової літератури та джерельних матеріалів ліквідація курної системи опалення перш за все відбулась у південних районах Полісся (на пограниччі з етнографічною Волинною, Середньою Наддніпрянщиною та Слобідською Україною), а також на Підляшші. За даними П. Чубинського у 70-х роках XIX ст. зона побутування (переважання. — *Р.Р.*) курних хат на Поліссі локалізувалась на північ від київсько-брестського шосе, в північній частині колишнього Радомиського, в Овруцькому, на півночі Рівненського, Луцького, Володимирського і Ковельського повітів [27, с. 389]. Причому, дослідник спостерігав чітку тенденцію просування межі курних хат «... з часу звільнення селян від кріпосної залежності...» у північному напрямку [27, с. 389].

Щодо Березнівщини, процес ліквідації курної системи пройшов тут, очевидно, впродовж другої половини XIX ст. Скажімо, відповідно до джерельних матеріалів

(1854 р.) в околицях с. Яполоть Костопільського р-ну («10 верств навколо») дослідники відзначають «хати курні, рублені з круглих колод [...] у селян низькі хати з круглих соснових колод майже всі курні» [12, с. 274, 307]. Натомість місцеві респонденти, народжені у 1920-30-х рр., курних споруд вже не пам'ятають.

Хоча, як уже відзначалось, основним опалювальним пристроєм тутешнього житла була піч — вона обігрівала приміщення, у ній випікали хлібні вироби, варили їжу тощо, спорадично фіксуємо інформації про використання відкритого вогнища як альтернативного чи єдиного опалювального пристрою у хаті. Таке вогнище розкладали на припічку («в комінку») при потребі нашвидкоруч приготувати чи підігріти їжу. Подібна інформація записана у с. Михалин: «В куті припека був комінок. Лучиною світили на припеку в комінку... В комінку могли варити. Горщик ставили коло вогню і варили страву. Як ще не топиться у печі, зранку, як брат ішов в школу чи в поле, то собі зварит на тому комінку... Дим з комінка ішов в комин від печі... Такі коминки були і в других хатах на хуторі... Комінок невеликий... варили в маленьких горщиках, бо в великих не звариться... кляли лучину і на ній варили... Брат клав у горщик 4-5 бульб і варив» [1]. Аналогічні повідомлення про те, що страви колись готували в «комінку на пательні» записано й Володимиром Галайчуком від двох респондентів у с. Більчаки. Подібне фіксуємо й у с. Ставок Костопільського р-ну: «На припеку в куті була купка (кубка), у якій світили лучиною. Ще на припеку була друга купка... через стінку від вуглової купки... У цю кубку вибирали з печі жар і ставили підігрівати їжу в глечіку... обгортали [глечик] жаром... Там міг докипяти (чи підігріватись) борщ, зварений у печі» [6]. Стосовно відкритого вогнища як єдиного опалювального пристрою, то подібну інформацію записав В. Галайчук у с. Більчаки. Відповідно до неї (респондент чув від свого діда), колись у селі була одна хата без печі, з відкритим вогнищем.

Щодо функційної сегментації печі, вона відбулася на Березнівщині доволі пізно. Спершу в житлах почали споруджувати грубки. Наприклад, у сс. Князівка, Балашівка, Маринин вони були вже в 1930-х рр. [2; 5; 7]. Натомість у деяких інших населених пунктах (с. Поліське) груб до сер. ХХ ст. («до війни») ще не було [4]. Водночас, респонденти твердять, що «до війни грубов було мало». У цей час («за Польщі») «були куповані бляшані груби», «купованіє бляшаніє буржуйки» (с. Поліське). Щодо кухонної плити, респонденти однозначно твердять, що в побут місцевого населення вона увійшла «тільки после війни» (сс. Балашівка, Поліське, Маринин, Михалин). Наприклад, у с. Хотинь ще в 1947 р. «плити у хаті при печі ще ні в кого не було, вони появились тільки у 1950-60-х рр.». Причому, подекуди зазначають, що плита зайняла місце колишнього «комінка»: «Плит до війни не було... там де плита, був комінок» [1]. «Груби спершу споруджували з каменя, пізніше — з випаленої цегли (сс. Балашівка, Поляни). Респонденти відзначають, що грубка краще від печі обігрівала хату: «Піч для того, щоб їсти зварити, а груба, щоб нагріти хату, бо п'їч хату не нагріє» [5]. У с. Поляни при спорудженні «грубки» спершу робили з каменя «фундамент» (над поверхнею; в землі заглиблення не викопували). Далі — до «піддувала» — викладали з «саману». «Переходи» споруджували із випаленого «кірпича» (давніше — з каменя). «Саман» виготовляли з глини (без жодних домішків).

Таким чином викладений матеріал дозволяє зробити висновок про те, що прогресивні зміни у системі опалення на Березнівщині пройшли дещо швидше ніж у більш північних районах Полісся. Зокрема до поч. ХХ ст. тут була практично ліквідована курна система опалення, удосконалена конструкція печі тощо.

Польові джерела

1. Зап. 1. 08. 2013 р. у с. Михалин Березнівського р-ну Рівненської обл. від Фредець Марії Андріївни, 1922 р. народж.
2. Зап. 4. 08. 2013 р. у с. Балашівка Березнівського р-ну Рівненської обл. від Прокопчук Андрія Івановича, 1936 р. народж.
3. Зап. 5. 08. 2013 р. у с. Польське Березнівського р-ну Рівненської обл. від Гаргалюка Адама Миколайовича, 1923 р. народж.
4. Зап. 5. 08. 2013 р. у с. Польське Березнівського р-ну Рівненської обл. від Пилипчук Ганьки, 1937 р. народж.
5. Зап. 6. 08. 2013 р. у с. Маринин Березнівського р-ну Рівненської обл. від Власюка Василя Трохимовича, 1938 р. народж.
6. Зап. 9. 08. 2013 р. у с. Ставок Костопільського р-ну Рівненської обл. від Токар Анастасії Іванівної, 1933 р. народж.
7. Зап. 30. 07. 2013 р. у с. Князівка Березнівського р-ну Рівненської обл. від Ілляка Стаса Дорофеєвича, 1936 р. народж.

Література

8. *Бломквист Е. Э.* Крестьянские постройки русских, украинцев и белоруссов : (поселения, жилища и хозяйственные строения) / Е. Э. Бломквист // Восточнославянский этнографический сборник : Очерки народной материальной культуры русских, украинцев и белорусов в XIX — начале XX в. — Москва: Изд-во АН СССР, 1956. — С. 3—458.
9. *Вовк Хв.* Етнографічні особливості українського народу / Хведір Вовк // Хв. Вовк. Студії з української етнографії та антропології. — К.: Мистецтво, 1995. — С. 39—218.
10. *Гурков В. С.* Поселения / В. С. Гурков, Р. Ю. Гошко // Полесье. Материальная культура / АН УССР. Институт искусствоведения, фольклора и этнографии им. М. Ф. Рильского. Львов, отделение. АН БССР. Институт искусствоведения, этнографии и фольклора. — К.: Наук. думка, 1988. — С. 379—333, ил.
11. *Жук Ул.* Санітарна-бытави нарыс вескі Дубровы, Лельчыцкага сельсавету і раену, Мазырскае акруги / Ул. Жук, П. Панкоў // Хроніка Убарцкага Палесся / аўтар-уклад. А. І. Атнагулаў; навуц. рэд. В. Л. Насевіч — Мінск : Тэхналогія, 2001. — С. 281—285.
12. *Зеленинь Д. К.* Описание рукописей ученого архива Императорского русского географического общества / Д. К. Зеленинь. — Петроградъ: Типографія: А. В. Орлова, 1914. — Вып. I. — 484 с. + III—X [предисловие].
13. *Косичъ М. Н.* О постройкахъ бѣлорусскаго крестьянина Черниговской губ., Мглинскаго уѣзда: села Росухи, деревни Бородинки и Амелькина хутора / М. Н. Косичъ // Живая старина. — С. Петербургъ: Тип. М. П. С., 1906. — Вып. 1. — С. 74—98.
14. *Миранов В. В.* Украинцы / В. В. Миранов, В. В. Наулко, Т. В. Космина — жилище // Этнография восточных славян. Очерки традиционной культуры. — Москва: Наука, 1987. — С. 101—146.
15. *Раппопорт П. А.* Древнерусское жилище / П. А. Раппопорт // Археология СССР. — Ленинград : Из-во «Наука» (Ленинградское отделение), 1975. — С. 154 (Свод археологических источников. Е1-32).
16. *Романовъ Е. Р.* Бѣлорусскій сборникъ / Е. Р. Романовъ. — Вильна: Тип. В. А. Сыркина, 1912. — Вып. VIII: Бытъ бѣлорусса. — 600 с.
17. *Сивак В.* Інтер'єр поліського житла / Василь Сивак // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. — Львів: Інститут народознавства НАН України, 2003. — Вип. 3.: У межиріччя Ужа і Тетерева. 1996. — С. 125-166.
18. *Сілецький Р.* Проблема типології опалювальних пристроїв стародавнього житла в Україні (конструктивно-функціональні особливості печі) / Роман Сілецький // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 2001. — Т. ССXLII: Праці Секції етнографії і фольклористики. — С. 230-247.
19. *Сілецький Р.* Система опалення народного житла поліщуків (типи опалювальних пристроїв, їх кон-

- структивні особливості, звичаї та повір'я) / Роман Сілецький // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. — Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. — Вип. 2. Овруччина. 1995. — С. 125-140.
20. *Сілецький Р.* Опалювальні пристрої народного житла Середнього Полісся (конструктивно-функціональний та світоглядний аспекти) / Роман Сілецький // Вісник Львівського університету. — Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2008. — Вип. 43. — С. 134-183. — (Серія історична).
 21. *Сумцов Н. Ф.* Культурні переживання / Н. Ф. Сумцов // Київська старина. Ежемесячный исторический журнал. — Киев, 1889. — Годъ восьмой. — Т. XXV : Май и Июнь. — С. 485-506.
 22. *Таранушенко С.* Житло на Слобожанщині / Стефан Таранушенко // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1995. — Т. ССXXX: Праці секції етнографії та фольклористики. — С. 33-78.
 23. *Толмачевъ И. Н.* Юго-Западный край. Статистическое обозрѣныя. Восточное Польшье / И. Н. Толмачевъ. — Киевъ : Типографія Штаба Кіевскаго Военнаго округа, 1897. — Т. 1. — 480 с.
 24. *Филипчук М.* Слов'янські поселення VIII-X ст. в українському Прикарпатті / Михайло Филипчук. — Львів: Вид-во «Астролібія», 2012. — 312 с. + 8 к.
 25. *Харузинъ Ал.* Славянское жилище въ Съверо-Западном краѣ : Изъ матеріаловъ по исторіи развитія славянскихъ жилищъ / Ал. Харузинъ. — Вильна, 1907. — 341 с., ил.
 26. *Чижикова Л.* Жилище / Л. Н. Чижикова // Этнография восточных славян. Очерки традиционной культуры. — Москва: Наука, 1987. — С. 223 — 258.
 27. *Чубинский П. П.* Малороссы Юго-Западного края : жилище, утварь, хозяйственные постройки и орудия / П. П. Чубинский // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Русским Географическим обществом Юго-Западного отдела. — СПб., 1877. — Т. 7. — Вып. 2. — С. 339-606.
 28. *Шейнъ П. В.* Матеріали для изученія быта і языка русскаго населенія съверо-западнаго края. — Т. 3 / П. В. Шейнъ // Сборник отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук. — Санктпетербург, 1903. — Т. 72. — 535 с.
 29. *Dmochowski Z.* Ze studiow nad poleskim budownictwem drzewnym / Zbigniew Dmochowski // Buletyn historii sztuki i kultury. — 1937. — R. V. — S. 165—217.
 30. *Moszynski K.* Kultura ludowa slowian / Kazimierz Moszynski. — Krakow, 1929. Cz. 1: Kultura materjalna. S. — 710 s., il.

Олександр РОМАНЧУК

З історії паперових фабрик Березнівщини

Папір відомий на території Київської Русі з кін. XIII ст. В сучасних архівах України збереглися документи, написані на папері XIV ст. Це, зокрема, Львівські судово-адміністративні книги, що зберігаються у Львові. Більшість документів написані на західноєвропейському папері. Докладні відомості про виробництво паперу на українських землях походять з першої половини XVI ст. З XVI до кінця XIX ст. на Україні діяло, за інформацією О. Мицька, 146 папірень. Час не зберіг для нас відомості про старі і малопотужні мануфактури, яких безсумнівно було більше. Нам цікаво те, що з 146 папірень 3 працювали на території Березнівщини.

Перед тим, як розповісти про кожну з трьох папірень, коротко опишемо технологію виготовлення паперу. Основною сировиною для його виготовлення було ганчір'я. Спосіб виготовлення паперу спочатку був дуже примітивний. Надзвичайно важким і трудомістким процесом було подріблення ганчір'я. З XIII ст. почали застосовувати водяну енергію для розмелювання ганчір'я, а також енергію пресів.

Для виробництва паперу використовували ніжки молодих телят і баранів, відходи свіжих шкур. Середньовічна папірня була подібна до звичайного водяного мли-